

Оксана Кісь

Пережити смерть, розказати невимовне: гендерні особливості жіночого досвіду Голодомору

У статті обгрунтовано необхідність урахування гендерної специфіки жіночого досвіду при вивченні історії Голодомору. На основі аналізу особистих спогадів жінок-свідків Голодомору та інших документів авторка розкриває жіночі методи протидії насильницькій експропріації майна (пасивний спротив, активний опір, офіційні звернення до органів влади). Висвітлено особливості жіночих стратегій виживання, які забезпечували порятунком жінок та їхніх родин від голодної смерті. Дослідження підважує панівний в українській історіографії погляд на жінок як безпомічних жертв історичних катаклізмів та показує різні прояви жіночої дієздатності в умовах вкрай обмежених прав, можливостей та ресурсів.

This article argues for the necessity of studying the gender peculiarities of women's experiences in historical research on Holodomor. On the basis of analysis of personal testimonies of women-survivors and other documents the author explores the women's methods to counteract the forceful expropriation of family property (passive and active resistance, official appeals to higher authorities). The study examines the women's survival strategies which helped to save women and their family members from death. The author undermines the dominant perception of Ukrainian women as helpless victims of historical cataclysms showing the variety of women's agencies in the situation of extremely limited rights, opportunities and resources.

На тлі ушанування трагедії Голодомору у перше десятиліття XXI ст. в Україні було реалізовано чимало пропам'ятних проєктів, серед яких – численні меморіали і пам'ятники жертвам Великого Голоду, наукові дослідження, десятки томів опублікованих спогадів очевидців та архівних документів, документальні фільми тощо. У межах цих комеморативних практик раз-по-раз зринав образ Жінки як уособлення трагедії цілої української нації. Справді, меморіали та пам'ятники часто представляють нам виснажене чи мертво жіноче тіло, що символізує тотальність втрат, а наукові та публіцистичні публікації схильні ілюструвати жахи голодування насамперед жаскими розповідями про доведених до відчаю жінок... Таким чином у суспільній свідомості не тільки формується та закріплюється стійка асоціація поміж двома поняттями – жінка і жертва. Наслідком цього є тенденція дослідників концептуалізувати жіночий історичний досвід насамперед у поняттях страждань і втрат. Звичайно, годі заперечувати, що українські жінки часто зазнавали неймовірних труднощів і терпіння у часи історичних катаклізмів, проте хибним було б зводити увесь їхній досвід виключно до страждань. Конструювання образу української жінки як одвічної безпомічної жертви історичних подій автоматично виключає саму можливість визнання та вивчення різних проявів дієздатності жінок (англ. *women's agency*), їх стратегії виживання та численні практики активного чи пасивного спротиву чи пристосування до критичних обставин, унікальні способи забезпечення власних інтересів та потреб у вкрай несприятливих умовах тотального обмеження прав та можливостей. Такий однобічний погляд

на жінок як пасивних об'єктів історії є й некоректним, і несправедливим.

У цій статті пропонується розглянути деякі аспекти жіночого – гендерно-специфічного – досвіду переживання Великого Голоду у 1932–33 рр. Гендерні аспекти Голодомору досі не були предметом наукового аналізу в Україні: опубліковані дослідження про перебіг та наслідки Великого Голоду не приділяли окремої уваги жіноцтву як групі з особливими характеристиками. Усвідомлюючи відмінності поміж різними соціальними категоріями жінок, зосередимось насамперед на жіночих стратегіях спротиву примусовій експропріації майна та суто жіночих стратегіях виживання в умовах голоду. Джерельною базою дослідження є насамперед опубліковані особисті спогади жінок, які пережили Голодомор, а також деякі опубліковані архівні документи.

Гендерний вимір Великого Голоду

Для аналізу власне жіночого досвіду Голодомору є щонайменше три поважні причини. Першим і головним аргументом є домінування власне жіночих свідчень у загальному масиві опублікованих спогадів очевидців Голодомору: за підрахунками автора, у 22 збірниках містилося загалом 2 918 розповідей, з яких 2 129 (73 %) становили жіночі та 789 (27 %) відповідно чоловічі спогади [5, с. 634]. Таким чином, у розпорядженні істориків є емпіричний матеріал, який засадничо гендерно забарвлений, тож ігнорувати цей факт неможливо.

Вагомі аргументи на користь особливої уваги саме до жіночого досвіду Голодомору дає аналіз статистики репресій проти селян, які проти-

діяли примусовій колективізації протягом 1929–31 рр., коли селянський спротив набув активних, в тому числі й масових збройних форм [17, с. 139–140]. Дослідники підрахували масштаби репресій (арештів, розстрілів, засланы тощо), що засвідчує жорстокість і масовість розправ з бунтівниками [4, с. 76–77; 2, с. 90]. Хоча дослідники не вважали за потрібне представити відповідні дані у гендерному розрізі із зазначенням частки чоловіків та жінок серед бунтівних та репресованих селян, однак, зважаючи на загальнопатріархальний уклад селянського життя, можемо зробити деякі цілком обґрунтовані припущення. Оскільки традиційно саме чоловік-батько вважався головою сім'ї та господарем основного майна (землі, худоби, хати тощо), виконуючи представницькі функції від імені своєї родини у громаді, отже саме чоловіки становили основну масу як серед бунтівників, що чинили відкритий спротив силовому усупільненню майна, так і серед тих, хто від імені цілої родини відмовлявся від вступу у колгоспи. Відтак саме чоловіки мали б становити й абсолютну більшість покараних владою.

Припущення про те, що репресії влади були спрямовані головним чином проти чоловіків – голів родин, знаходить своє підтвердження у спогадах про колективізацію та Голодомор, у яких часто згадується про арешт батька за відмову від колгоспу чи під час «розкуркулення», його подальше засудження до ув'язнення, заслання чи розстрілу, тоді як спогади про репресії щодо матері практично не зустрічаються.

«Мого дядька розстріляли... В дядька п'ятеро дітей... вигнали з хати, з дітьми, з у сім, хату поваляли, сарай, усе...» [1, с. 135].

«А нас було у матері п'ять душ, а голод... А батька не було вже, ми без батька остались... Нашого батька посадили в тюрму, і він не вернувся, десь погіб з голоду»; «Тьотку вигнали з дітьми, з п'ятьма дітьми вигнали з хати... І дядька посадили... а тьотка осталася з дітьми... І они всі з голоду померли в 33-му»; «Забрали сільгоспреманент, а з хлівів усю живність... Двір залишився пустим... А батька ще й заарештували за те, що він куркуль, і відправили в тюрму. Ми з мамою залишились одні, а нас в неї було аж п'ятеро... Потім нас вигнали з хати...»; «Батько не знаю де подівся, а мати залишилася з трьома дітками...» [3, с. 34, 215].

Таким чином, стає очевидно, що саме на жінку-матір у той період найчастіше лягав увесь тягар турботи про дітей і стариків. У спогадах тих, хто пережив Голодомор дитиною, постать матері є центральною і значущою, тоді

як згадки про батька вкрай рідко бувають такими виразними, його фігура частіше перебуває на периферії розповіді. Якщо життя цілої родини залежало від жінки, то жіночі стратегії виживання в умовах тотального голоду, повсякденні практики та моделі поведінки жінок в екстремальних обставинах становлять винятковий дослідницький інтерес.

Ще одним аргументом на користь необхідності вивчення жіночого досвіду в роки голоду є особлива витривалість жіночого організму в умовах нестачі їжі, на яку вказують деякі антропологи та фізіологи. Дослідження голоду у різних культурно-історичних контекстах показали, що дорослі жінки є більш стійкими до голоду, аніж чоловіки. Учені вважають, що з точки зору фізіології, жіночий організм менш вразливий до обмеження харчового раціону, оскільки жіноче тіло менше за чоловіче і через це потребує менше енергії та поживних речовин, обмін речовин у ньому також повільніший, а частка жирових відкладень зазвичай вища, що зумовлює його більшу витривалість в умовах нестачі їжі [15, с. 242; 14, с. 52; 16, с. 91].

Додатковим фактором, що впливає на кількісну гендерну асиметрію спогадів про Голодомор є значна різниця середньої тривалості життя жінок та чоловіків в Україні: для жінок очікувана тривалість життя становить 73.8 років, а для чоловіків – відповідно 62.3 років [9, с. 119]. Таким чином, серед ще живих свідків Голодомору природно переважають жінки, що необхідно враховувати при вивченні відповідної проблематики.

Жіночі стратегії протидії

насильницькій експропріації майна

Хоча головну роль у примусовій колективізації та у протидії їй відігравали чоловіки (які переважали серед представників влади і силових структур – з одного боку, та як голови родин – з іншого), жінки також були прямо чи опосередковано причетні до цього протистояння. Фактично, можна умовно виділити три групи жінок: (а) «активістки» – учасниці насильницьких дій з розкуркулення, (б) «жертви» – селянки з примусово розкуркулених родин, та (в) «свідки» – жінки, що не були особисто залучені до участі в заходах з розкуркулення, ані безпосередньо не постраждали від них та їхніх наслідків, однак, живучи у регіоні ураженому Голодомором, мали можливість безпосередньо спостерігати відповідні події та були очевидцями багатьох фактів.

Розглянемо ті способи, до яких вдавалися жінки-жертви розкуркулення, щоб зберегти

чи повернути експропрійоване майно. У спогадах можна віднайти щонайменше три такі типові стратегії:

- Пасивний спротив (приховування харчів, одягу тощо)

- Активна протидія («бабські бунти», побиття активістів, пошкодження майна)

- Легітимне відстоювання власних прав (скарги, листи, звернення до влади)

Якщо випадки та способи приховування жінками харчів, одягу, господарського реманенту, цінностей тощо досить добре описані дослідниками, то відкрита активна (часом силова) протидія жінок «активістам» під час вилучення майна вивчена порівняно мало. Тим часом у спогадах очевидців віднаходимо згадки про те, як відчайдушно жінки обороняли свої обійстя:

«Знов прийшли нападники-заготівельники... щоб додати нас остаточно. Мама завзято боролася, захищаючи наші продовольчі запаси. Її били носками, крутили руки, а вона виривалася і закидала їх камінням та черепицею... Хоч і сама вся була в синцях і саднах, тіло покручене, волосся повириване, але ж «заготівельників» мама прогнала...» [13, с. 69]

«У мене мати така бойовенька жінка. Да як лаялась, каже: «Жидюга ти поганій, щоб тебе коростою обсіяло!... Чого ти лазиш по коморах?!» [1, с. 134].

«Залишилась одна баба стара, сліпа. Явилися ці активісти.... і кажуть: «Виводьте корошу!» Ця жінка, що не бачила ніколи білого світу, пішла в сарай, оправилась у фартух, набрала, підійшла до них і давай їх обкидати кізяками!. Ці комісари – од двору, травою обтираються і пішли... А баби слідом, раді, що Маня провчила комісарів» [3, с. 242].

Архівні документи також засвідчують, що жінки чинили опір тотальним реквізиціям особистого майна. Підпал клуні із збіжжям як помста очільнику «активістів» в селі на Київщині та збройний замах на життя одного з активістів на Вінничині – то лише кілька прикладів того, як відважно боролися жінки з узаконеним грабунком селян [7, с. 433–434, с. 518–519]. Хоча жіночий опір мав переважно ситуативний характер та зводився до відчайдушної індивідуальної оборони власного майна, відомі також випадки так званих «жіночих бунтів», коли жінки об'єднувались і гуртом відстоювали свої інтереси – чи то захищали від експропріації посівний матеріал, чи то страйкували проти примусової безоплатної праці на колгоспному полі [3, с. 60, с. 272].

Окрім відкритої (хоч часто й безуспішної) протидії вилученню майна, жінки подекуди вдавали-

ся також і до спроб оскаржити вчинене беззаконня та повернути втрачене. Зі спогадів очевидців та з архівних документів видно, що деякі скарги та звернення селянок до вищих інституцій влади мали позитивні наслідки [7, с. 511]. Опубліковані спогади засвідчують, що не стільки вік чи інші соціальні характеристики певної жінки (бо ж турботи про повернення сімейного майна брали на себе і молоді дівчата, і жінки похилого віку), скільки її наполегливість у відстоюванні своїх прав була головною запорукою успіху:

«Моя зведена сестра два місяці ходила в райком, і добилася того, щоб нам повернули хату і все майно» [13, с. 128]; «Скільки вона (бабуся) виїздила і виходила в район, поки витребувала назад хату!» [8, с. 127].

Очевидно, звернення до місцевих органів влади далеко не завжди були результативними, то ж деякі жінки наважувалися звертатися безпосередньо до найвищих республіканських інстанцій:

«Від голоду того страшного року нас врятувала мама. Вона не вмiла читати та писати, але була мудрою людиною, яка самотужки підняла нас дев'ятьох дітей. Річ у тому, що крім нас розкуркулили ще Руденків... Він з'їздив до столиці, і йому все повернули... І наша мама так зробила. Вона змогла зустрітися з самим Петровським і отримала документ із вимогою до нашої місцевої влади повернути хату і всі речі... Правда, нам не повернули нічого... зате сільрада нас більше не чіпала...» [3, с. 281].

Серед документів того часу знаходимо також численні листи-звернення простих селянок, адресовані Г. І. Петровському, де описані несправедливість та насильство, яких вони та їхні родини зазнали під час реквізицій майна, та містяться прохання про його повернення. Патерналістський дискурс у стосунках населення і органів влади добре простежується в одному з таких листів: до очільника ЦК КП(б)У Г. Петровського жінка звертається не лише як до представника вищої влади, але як до сильного батька, якому належить захищати від несправедливості і сваволі простих людей:

«Я змушена звернутися до вас, як до рідного батька, вищого властителя нашої матері-України... Зі сльозами на очах прохаю вас, батько нашої України, захисти нас, нещастям і горем убитих, зняти наше господарство з твердого завдання та повернути нам хоч хату, щоб ми не спотикалися по вулицях голодні і обездолені, чотири душі дівчат та я... бідна з дітьми не маю де голови приклонити...» [7, с. 413–414].

Позбавлені засобів до існування, в умовах

правового свавілля, позбавлені захисту та поставлені на край виживання, жінки далеко не завжди впадали у відчай та смиренно приймали таку долю. Доступні документи та спогади очевидців засвідчують активну позицію та рішучість багатьох жінок в обстоюванні власних прав, хоча у нерівному протистоянні зі злочинною владою небагатьом вдалося досягти в цьому успіху.

Жіночі стратегії виживання в умовах голоду

Як вже було сказано вище, саме на жінок лягала основна відповідальність за виживання їхніх родин, насамперед дітей, а також людей похилого віку. Розглянемо кілька основних способів, до яких вдавалися жінки для порятунку своїх рідних та власного життя, і які засвідчили найбільшу ефективність для виживання в умовах голоду. До таких суто жіночих ресурсів насамперед належали:

- продаж та обмін жіночого майна на продукти харчування;
- жіноча взаємодопомога;
- передача дітей до державних сиротинців;
- жіноче тіло.

Часто в спогадах про життя під час Голодомору знаходимо згадки про обмін жіночого одягу та коштовностей на їжу. Колись заможні родини при розкуркуленні насамперед втрачали головні засоби до існування – сільськогосподарський реманент, худобу та навіть житло. Хоча найчастіше бригади «активістів» відбирали також всі інші речі (одяг, постіль, посуд тощо), інколи господарям вдавалося приховати найцінніше, що ним виявлялися жіночі прикраси та коштовності, добротний та дорогий жіночий одяг і т.п. Саме вони ставали запорукою виживання родини. Вцілілі в ті роки раз-по-раз засвідчують, що їхнє життя було врятоване саме завдяки продуктам, отриманим в обмін на оті материнські хустки, спідниці, вишивані рушники, інший одяг, які віддавали за безцінь, тобто за безцінні у той час хліб, борошно, крупи, овочі [1, с. 199–200].

«Під час голоду моя мати здала сережки і каблучку в обмін на муку»; [11, с. 9] «Ото ж у баби наряду багато було... шарахвани, юпки, платки. Так ото ходили мінять... Гожий наряд у бабушки був, і висівки приносили, і з пшона лупу приносили... і буряки привозили, і коржі міняли...»; «У матері були оце такі гроші на шії. Возьме ті гроші батько, принесе муки, отаку головку сахарю. І то ми тим жили, і вижили»; «І наша мама ходили у Вороніж – міняли рушники,

сорочки, шарахвани, а відтіля буряки привозили, картошку, зерно там чи муку – хто як давав. І ті вижили, що ходили міняти»; «Понесуть було кашемирову парочку кому-небудь, а їм за це дадуть або півлітру молока, або отаку пампушку дадуть. Вони принесуть та ото на трьох розділим, та й ото з'їмо та й усе» [3, с. 73–74, с. 131, с. 165, с. 168, с. 188, с. 238, с. 376, с. 356].

Характерно, що у жодній розповіді нема жалю за тими дорогими речами, що їх в умовах скрути було втрачено при різьчому нерівноцінному обміні. Натомість чи не кожен такий спогад про виміняну за жіночий одяг та коштовності їжу супроводжується коментарем про те, що саме завдяки отриманій в такий спосіб мізерній поживі комусь таки вдалося вижити, то ж реальна ціна обміну була саме людське життя.

Особливого забарвлення набуває в контексті Голодомору жіноча солідарність та взаємодопомога: завдяки безкорисливій допомозі та співчуттю багатьом вдалося пережити голод. Зрозуміло, що на тлі катастрофічної нестачі їжі, що спричиняла втрату людяності, знецінення самого людського життя та збайдужіння до інших і навіть до себе [5, с. 646–650] жести милосердя видаються справді вчинками, гідними захоплення. Характерно, що у спогадах про допомогу найчастіше фігурують саме жінки, які нерідко ділилися останнім, намагаючись врятувати життя іншої – нерідко чужої – людини.

«Моя тьотя, мамина сестра, вона вдова. Було в неї четверо дітей, то деколи вона приходила до нас. Шо там можна було – те вділили...» [1, с. 107, с. 111]; «Сусіди якраз через одну хату, так не було корови, і дітей багато. Ми їм давали молоко...» [3, с. 229]. «А оце нищі – кожен день душ 20 приходе. Так я ото достану мисочку яблука з горища, і їм по тройку – по четверо даю отак. І одну душу не виряжала, щоб нічого не дала. Або буряка кусочок дам, або як картошинка є зварена, так дам...» [3, с. 174].

Показовим у сенсі гендерної динаміки та вияву власне жіночої солідарності є випадок, про який розповіла Тетяна Бабиш (1919 р.н.) з Чернігівщини, адже усі учасниці змальованої події – жінки.

«Пам'ятаю, ходила сім'я – мати з трьома діточками, найменшій дівчинці років 3 не більше... Вони стали стукати у вікна, благаючи дати поїсти. Ми з сестрою попросили матір віддати їм нашу вечерю. Мати подивилась на нас з таким сумом в очах та й сказала: «А що ж ви самі будете їсти, діточки?» – «Ми не хочемо, ми не голодні». Мати дала їм кусень перепічки та трохи молока. Ніколи не забуду, як дівчинка обняла нашу матір

і сказала: «Тіточко, дайте я вас хоч в руку поцілую». Моя мама, царство їй небесне, говорила, що до самої смерті не забуде ті слова і той не по-дитячому дорослий погляд» [11, с. 21].

Жіноча солідарність опосередкованим чином проявляється ще у тому, що жінки, яким вдалося вижити, доносять до нас історії тих, які загинули, переповідаючи про їхні долі та досвід. В опублікованих нині тисячах жіночих спогадів та свідчень віднаходимо безліч включених розповідей про тих, хто вже не може самостійно розповісти. Оповідачки часто покликаються на досвід інших, зазначаючи, в яких саме спосіб здобута ця інформація та вказуючи на рівень її надійності. Поруч із згадками про поширені чутки та неперевірені повідомлення, оповідачки пропонують розповіді про конкретні біографічні випадки, що сталися з відомими їм особами, докладно описуючи (часто цитуючи у формі прямої мови) розповіді, почуті ними особисто від тих чи інших людей.

«Моя сестра кожного вечора зі сльозами на очах розповідала, що люди лежали на городах, на горищах, у хатах, хлівах, у садках, просто на вулиці... Десять днів моя сестра Марфа з напарником Г. М. Шелестом і ще двома підлітками збирали і возили в загальну яму померлих...»; «Баба Тетяна розказує за свою сестричку, що, каже, забрали її в інтернат, так вона із голоду ще не вмерла, а її, каже, похоронили, вкинули живйом. Ой Боже! Вона й досі жива, та баба, а в неї сестру живу поховали» [3, с. 234–235; с. 248; с. 428].

Такі розповіді особливо цінні тоді, коли йдеться про порівняння ситуації у селах та містах, або ж про те, як діяла жіноча взаємодопомога, оскільки одна оповідачка репрезентує одразу досвід різних людей чи кілька різних поглядів.

Жіночі спогади розкривають трагедію жінки-матері, яка безсила перед стихією смерті, нездатна захистити від неї власних дітей, врятувати їх від голоду. Тогочасні звіти місцевих органів влади Харкова та Києва віддзеркалюють масштаби цього явища: на вулицях цих міст з'явилися тисячі безпритульних покинутих дітей, що їх родичі чи самі батьки звідусіль звозили до великих міст, даючи їм хоч якийсь шанс на виживання [10, с. 565]. Загрозливі масштаби дитячої безпритульності змусили владу вживати якихось заходів, і 6 травня 1933 р. ЦК КП(б)У прийняв постанову «Про боротьбу з дитячою безпритульністю». На її виконання було створено Всеукраїнську комісію для боротьби з безпритульністю, наділену повноваженнями щодо створення та організації діяльності дитбудинків,

яким належало опікуватися долею безпритульних [10, с. 565]. Чутки про притулки швидко поширилися, і багато селян рушили до міст і містечок, щоб влаштувати туди дітей і таким чином врятувати їх від голодної смерті. Матері у відчай масово відвозили дітей за межі села – до ближньої залізничної станції, райцентру чи містечка, де або віддавали їх у притулки під виглядом сироти або просто покидали напризволяще у надії, що державні органи чи сторонні люди подбають про їх виживання.

«Матері, щоб не пухли діти з голоду, вивозили їх з дому і там на станції коло дитбудинку залишали їх. Казали, що йдуть купити їсти, а самі плачучи залишали своїх дітей. Через деякий час приходили дізнаватися, чи є їхня дитина в дитбудинку, але не всі зустрічали їх там...» [6, с. 27].

«В його жінки було троє дітей, вона повезла їх у Сватову, а там посадила на станції, і тих дітей зразу... чи міліція забирала, чи там в дитдом опреділяли...» [3, с. 191].

Парадоксально, що діти, яких під час тотального голоду рідні батьки віддали у притулок, згадуючи про це, не лише не висловлюють жалю чи образи, а навпаки – ставляться до цього факту з розумінням та виправдовують вчинок батьків як правильний – як вияв турботи у безвихідній ситуації, коли альтернатива означала неминучу смерть:

«Батько відправив нас до інтернату, таким дивом я і залишилась живою» [8, с. 138]; «Нас було троє, батька не було. Кожна мати хоче для своїх дітей всього найкращого, то так і моя мати хотіла врятувати моє життя, і віддала мене в приют...». [12, с. 10–12].

Для багатьох дітей вони ставали єдиною надією на порятунок, однак доля значної кількості вихованців цих закладів була трагічною. Попри те, що у них було передбачено певний мінімальний харчовий раціон, його норми були умовними і часто не дотримувалися. Фахові розрахунки показали, що для виведення дитини зі стану абсолютної дистрофії та початкової стадії опухання необхідним був такий раціон, якого не мали на той час навіть робітники промислових підприємств (рівень забезпечення яких був найвищим), то ж фактично часто виснажені голодом діти навіть у притулках були фактично приречені на смерть. Документи того часу недвозначно свідчать про фатальну нестачу їжі та високий рівень смертності дітей у державних дитячих установах [10, с. 566–67]. Проте навіть при високій смертності дітей у притулках через погане харчування та неналежні умови утримання, їх

шанси вижити тут були дещо вищі, аніж у вимираючих ізольованих селах.

У жіночих спогадах про голодомор жіноче тіло та сексуальність практично не згадуються (окрім як в контексті надзвичайних набряків, викликаних порушенням обміну речовин внаслідок тривалого голодування). Проте, з деяких розповідей стає зрозуміло, що тіло жінки часом ставало тим останнім ресурсом, який рятував її саму чи членів її сім'ї від голодної смерті. Бабуся з Луганщини (1908 року народження), пригадуючи безвихідь, в якій опинилася у 1933 році, щиро розповіла про те, як перед лицем голодної смерті віддалася голові колгоспу, який довгий час її домагався: «Харчі скінчилися. Ноги стали пухнути і в мене, і в дітей... Від Івана ніяких вісток... За два оклунки пшона здалася я йому, гадині...» [3, с. 54].

Водночас тіло ставало також і фактором ризику для жінки, особливо у випадку втрати чоловіка. В умовах тогочасного правового свавілля жінки ставали головними потенційними жертвами різних форм насильства – не лише економічного, психологічного чи фізичного. Хоча свідчення про сексуальне насильство над жінками трапляються рідко (вірогідно, з огляду на почуття сорому та провини, які супроводжують подібні спогади), випадки безкарної наруги були вочевидь непоодинокі. Розповідь Катерини Журби, свідка подібного злочину, якій було на той час уже 20 років, показує трагічність долі її сусідки, згвалтуванню якої «активістами» сусіди побоювалися протидіяти:

«До сусідки прийшов актів – мужики, стали насильничати. А люди боялися... Начали її насилувати. А один почув з двору «Калавур!» Ну, він то не має права заходити, бо вона ж розкуркулена. Тоді ж власть така була! Відкрив двері – а вони її насилують на долівці, а діти розбіглися. «Шо ж ви, – каже, – сукини діти, робите?» А ті: «Ти ще слово скажеш – 25 год получиш!» Отакий актів був.» [3, с. 169].

Спогади українських жінок про Голодомор віддзеркалюють гендерні особливості жіночого досвіду переживання цієї трагедії. Втративши своїх чоловіків та засоби до існування, жінки опинялися перед необхідністю порятунку від голодної смерті не лише себе, а й дітей та стариків. Намагаючись врятувати майно, жінки вдавалися до різних форм активного і пасивного спротиву експропріаціям. Власне, приховане від «активістів» суто жіноче майно часто ставало чи не єдиним рятівним ресурсом для цілої сім'ї, дозволяючи підтримати мінімальний рівень харчування. Масові вияви взаємодопомоги серед

жінок (навіть поза межами інститутів родини та сусідства) дозволили врятувати життя багатьом приреченим на голодну смерть. Амбівалентного значення набувало саме жіноче тіло, що могло виявитися додатковим ресурсом для порятунку, або ж стати чинником додаткових ризиків в умовах правового свавілля. Тілесний досвід жінок виявляється однією з найбільш замовчуваних – то ж вірогідно найбільш травматичних – тем жіночих спогадів про Голодомор. Досвід Голодомору у жінок, що перебували по різні боки політичних «барикад», суттєво відрізнявся, що засвідчує проблематичність застосування унітарної категорії «жіноцтво» в контексті подібних досліджень жіночої історії. Водночас домінування жіночих наративів у загальному масиві спогадів про Голодомор та усвідомлення гендерної обумовленості жіночого досвіду зобов'язує дослідника враховувати ці аспекти як при вивченні стратегій та повсякденних практик виживання, так і на рівні аналізу гендерних особливостей жіночої пам'яті та самопрезентації у розповіді.

1. Борисенко В. К. Свіча пам'яті: усна історія про геноцид українців у 1932–1933 роках / Валентина Борисенко. – Київ: Стилос, 2007. – 286 с. **2.** Васильєв В. Перша хвиля суцільної колективізації і українське селянство / В.Васильєв // Васильєв В., Лінн Віола. Колективізація та селянський опір на Україні (листопад 1929 – березень 1930). – Вінниця: Логос, 1997. – С. 70–94. **3.** Врятована пам'ять. Голодомор 1932–33 років на Луганщині: свідчення очевидців / [упор. І.Магрицька]. – Т. 1. – Луганськ: Промдрук, 2008. – 464 с. **4.** Даниленко В. Документи радянських спецслужб про голодомори 1921–23, 1932–33, 1946–47 років в Україні / В.Даниленко // Три голодомори в Україні в ХХ ст.: погляд із сьогодення: матеріали міжнар. наук. конф. [ред. П. Орленко]. – К.: Українська Видавнича Спілка, 2003. – 312 с. **5.** Кісь О. Голодомор 1932–33 рр. крізь призму жіночого досвіду / Оксана Кісь // Народознавчі Зошити. – 2010. – № 5–6. – С. 633–651. **6.** Книга пам'яті жертв Голодомору на Тростянецьчині [упоряд. С. К. Шур]. – Віниця: Книга–Вега, 2008. – 144 с. **7.** Колективізація і голод на Україні, 1929–1933: Збірник документів і матеріалів [упоряд. Г.Михайличенко, Є.Шаталіна]. – К.: Наукова думка, 1993. – 734 с. **8.** Лихоліття голодомору: хроніка Козятинського району: спогади та свідчення очевидців, мартиролог Голодомору [ред. О.Ю. Касаткіна]. – Козятин: Консоль, 2009. – 225 с. **9.** Лібанова Е. Гендерна диференціація смертності населення України /Елла Лібанова // Гендерні перетворення в Україні [ред. М.Скорик]. – Київ: ПРООН, 2007. – С. 119–130. **10.** Марочко В. І. Діти – найчисленніші жертви голодомору / Василь Марочко // Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки [ред. рада: В.А.Смолій (голова) та ін.]. – Київ: Наукова думка, 2003. – С. 562–568. **11.** Пам'ять народу неубієнна: Спогади оче-

видців. Новгород-Сіверський район: (Свідчення про голод 1932–1933 на Чернігівщині) [ред. С. Біла]. – Чернігів: Чернігівські обереги, 2004. – 43 с. **12.** Святиня і голодомор: Документи і матеріали з наукового архіву Шевченківського національного заповідника: Свідчення очевидців про роки Голодомору в Україні 1932–1933 років, які припали на початок спорудження Шевченківського меморіалу на Чернечій горі [упоряд. О. В. Білокінь]. – Канів, 2003 – 50 с. **13.** Український голокост. 1932–1933: Свідчення тих, хто вижив [упоряд. Ю. Мицик]. – Т. 6. – Вид. Дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – 690 с. **14.** Fitzpatrick D. Women and the Great Famine / David

Fitzpatrick // Gender Perspectives in Nineteenth-Century Ireland: Public and Private Spheres [ed. by M. Kalleher, J. H. Murphy]. – Dublin: Irish Academic Press, 1997. – 238 p. **15.** Kelleher M. Woman as Famine Victim: The Figure of Woman in Irish Famine Narratives / Margaret Kelleher // Gender and Catastrophe [ed. by Ronit Lentin]. – London, New York: Zed Books, 1998. – P. 241–254 **16.** Rivers J. P. W. The nutritional biology of famine // Famine [ed. by G. Harrison]. – Oxford: Oxford University Press, 1988. – 166 p. **17.** Viola L. Peasants Rebels under Stalin's Collectivization and the Culture of Peasants Resistance / Lynn Viola. – New York: Oxford University Press, 1996. – 312 p.

Катерина Кобченко

Два жіночі образи української літератури: від ґендерного до символічного тлумачення (Мавка Лесі Українки та Маруся Чурай Ліни Костенко)

Стаття є спробою авторської інтерпретації двох літературних творів – «Лісової пісні» Лесі Українки та «Марусі Чурай» Ліни Костенко у їхньому співставленні з особливою увагою до символічного тлумачення авторками головних героїнь.

The article is an attempt of the author's interpretation of two literary works – «Forest song» by Lesya Ukrainka and «Marusia Churay» by Lina Kostenko together with their comparison and paying special attention to the symbolic understanding by the authors of their main female characters.

Не буде перебільшенням стверджувати, що літературний твір, який протягом десятиліть не перестає надихати читачів на його осмислення, осягнення його змістових відтінків та спонукає до співтворчості з його автором у відкритті своїх прихованих смислів, є геніальним творінням. Таким твором української літератури, який, за висловом Віри Агеевої має здатність «зоставатися сучасним і суголосним для нових і нових перепрочитань, відкривати неспостережені смисли й глибини» [3, с. 5], є «Лісова пісня» Лесі Українки.

Іншим знаковим твором української літератури, який був створений на півстоліття пізніше, але так само приростає новими інтерпретаціями та тлумаченнями, є «Маруся Чурай» Ліни Костенко. Цей роман у віршах, як і драма-феєрія Лесі України нині стає, зокрема, об'єктом аналізу його міфопоетичних основ [6].

Недаремно в сучасному літературознавстві все частіше має місце також співставлення творчості цих двох визначних авторок, виявлення їхнього «дивовижного співзвуччя», властивої їм «особливої спорідненості і водночас незалежності власного художнього світу» [5, с. 241].

Так само й ідея спеціального співставлення двох творів – «Лісової пісні» та «Марусі Чурай», покладена в основу цієї статті, вже знаходила спробу реалізації шляхом пошуку сюжетних, композиційних та персонажових паралелей [4].

Авторка цих рядків, не будучи літературознавцем, не претендує на фахову участь у науковій дискусії чи на системний аналіз названих творів, достатньо представлений в літературі. Та, зважаючи на те, що, як зазначила Оксана Забужко, потенціал інтерпретаційних можливостей драми-феєрії Лесі Українки та внутрішня поліваріантність цього твору є далеко не вичерпаними [2, с. 233], й вважаючи за можливе екстраполювати таку оцінку також на віршований роман Ліни Костенко, представимо власну спробу інтерпретації символічного змісту драми Лесі Українки та роману Ліни Костенко в їхньому співставленні.

Викладене нижче є результатом роздумів авторки цих рядків, власних спроб проникнення в смислові глибини обох поетичних праць, у їхні потаємні пласти, в яких несподівано відкривається глибока внутрішня духовна єдність цих, здавалося б, таких різних за жанром, сюжетом та часом написання творів.

Вважаємо, секретом життєздатності та незмінної привабливості і драми, і роману є глибина звернення їхніх авторок до загальнолюдських духовних пошуків, а також та переконлива щирість, яка визначається мірою присутності в творі авторського (тут – жіночого) досвіду, життєвого і творчого credo. У цьому відношенні обидва твори можна вважати «програмовими» для їхніх творців.

В обох творах мотив Любов-Зрада-Смерть